

JERZY DYGDAŁA
Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN

CZASY SASKIE W POSZUKIWANIACH BADAWCZYCH XX STULECIA (OD WŁADYSŁAWA KONOPCZYŃSKIEGO DO JACKA STASZEWSKIEGO)

SAXON ERA IN THE 20TH CENTURY HISTORICAL STUDIES (FROM WŁADYSŁAW KONOPCZYŃSKI TO JACEK STASZEWSKI)

Abstract

The article discusses the development of studies on the epoch of the Polish-Saxon Union (1697–1763) in the 20th century (until 1990). Particular attention has been paid to the works of Władysław Konopczyński and his students (including Józef Feldman, Emanuel Rostworowski, Jerzy Michalski, Józef Andrzej Gierowski), as well as Mieczysław Skibiński and Jacek Staszewski. An attempt was made to identify the conditions influencing academic interest in the Saxon era, the gradual changes in research topics and their effects, and the varying intensity of this research. It was emphasised that they were largely concerned with political history.

Keywords: 20th century Polish historiography, Saxon era, political history, Władysław Konopczyński, Emanuel Rostworowski, Jerzy Michalski, Józef Andrzej Gierowski, Jacek Staszewski

Słowa kluczowe: historiografia polska XX w., epoka saska, historia polityczna, Władysław Konopczyński, Emanuel Rostworowski, Jerzy Michalski, Józef Andrzej Gierowski, Jacek Staszewski

© 2023. The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

Badania nad historią polityczną czasów panowania w Rzeczypospolitej władców z saskiej dynastii Wettynów, to jest Augusta II Mocnego i jego syna Augusta III, aczkolwiek zainicjowane jeszcze w drugiej połowie XIX wieku (dotyczyły one przede wszystkim wydarzeń z pierwszego okresu wojny północnej – można tu wskazać na publikacje m.in. Kazimierza Jarochońskiego i Klemensa Kanteckiego) rozwinęły się na szerszą skalę dopiero w XX stuleciu. Epoce tej, obejmującej okres od 1697 do 1763 roku, znaczną część swojej twórczości naukowej poświęcił przede wszystkim Władysław Konopczyński, jego uczniowie i ich następcy. Zadaniem mojego szkicu jest skrótowne przedstawienie uwarunkowań mających wpływ na zainteresowania badawcze epoką saską (zwłaszcza historią polityczną tego okresu), stopniowych zmian w tematyce badań oraz ich efektów, a także zróżnicowanej intensywności tych studiów.

W 1900 roku na III Zjeździe Historyków Polskich w Krakowie wcześniejszy dorobek badań nad epoką saską podsumował Szymon Askenazy¹, który w tym samym czasie opublikował dwa artykuły poświęcone problematyce bezkrólewia po zgonie Augusta II². W początkach XX wieku (do 1918 r.), kiedy to dominował w polskiej historiografii prąd neoromantyczny³, stosunkowo nieliczne studia nad czasami saskimi koncentrowały się głównie na problematyce historii politycznej. Prawie jednocześnie ukazały się dwie podstawowe monografie poświęcone dziejom politycznym Rzeczypospolitej w dobie wielkich europejskich konfliktów zbrojnych, wojny siedmioletniej i wojny o sukcesję austriacką. Pierwsza z nich, *Polska w dobie wojny siedmioletniej* (cz. 1–2, Kraków-Warszawa 1909–1911) autorstwa Władysława Konopczyńskiego, dotyczyła w dużej mierze wewnętrznej historii Polski, a także jej międzynarodowego położenia w ostatnim dziesięcioleciu czasów saskich w latach 1753–1763. Oparta w dużej mierze na źródłach z archiwów niemieckich, francuskich i angielskich stanowiła swoisty przełom metodologiczny w polskiej historiografii. Przypisy, obejmujące blisko 400 stron, co stanowi prawie 40% objętości, zawierają obszerne cytaty ze źródeł, zwłaszcza fragmenty ówczesnej korespondencji (w tym dyplomatycznej). Autor wyraźnie doceniał znaczenie proreformatorskich działań „Familii” Czartoryskich⁴. W przedmowie do pierwszego tomu tej książki promotor Konopczyńskiego, Szymon Askenazy, nawiązując do swego wystąpienia na III Zjeździe Historyków Polskich, stwierdził, że dotychczas badania nad epoką saską nie cieszyły się zainteresowaniem historyków, gdyż z jednej strony podstawowe źródła znajdowały się w archiwach zagranicznych (zwłaszcza drezdeńskim), a z drugiej panowało przekonanie, że epoka ta jest „wyjątkowo wstrętna pod względem

¹ Szymon Askenazy, „Przegląd dziejów Polski. Epoka saska 1696–1763”, w *Pamiętnik III Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie* (Kraków: Towarzystwo Historyczne, 1900), s. 1–19.

² Szymon Askenazy, „Koniec Augusta II”, *Biblioteka Warszawska* 60, t. 2 (1900): 389–426; Szymon Askenazy, „Elekcja Augusta III”, *Biblioteka Warszawska* 60, t. 3 (1900): 197–215, 430–464

³ Jerzy Maternicki, *Historiografia polska XX wieku*, cz. 1: *Lata 1900–1918* (Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1982), 7.

⁴ Maternicki, *Historiografia polska*, 95; Piotr Biliński, *Władysław Konopczyński 1880–1952. Człowiek i dzieło* (Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2017).

moralno-politycznym i wyjątkowo nieciekawa pod względem historyczno-politycznym”, co niejako z góry zniechęcało „do poświęcania jej wymaganych znacznych wysiłków badawczych”. W dalszej części przedmowy wskazywał jednak, że negatywne cechy tej epoki „pozostają w ścisłej ewolucyjnej łączności z dobą poprzedzającą”, a ponadto bynajmniej „nie brak i dobra, które [...] przeniesione stąd zostało do przyszłego z kolei okresu dziejowego”⁵. Niewątpliwie była to wyraźna aprobata i zachęta najwybitniejszego wówczas historyka epoki nowożytnej do podejmowania poważnych badań nad czasami saskimi.

Do tej właśnie opinii Szymona Askenazego nawiązuje niejako tytuł kolejnej książki Władysława Konopczyńskiego: *Mrok i świt. Studya historyczne* (Warszawa 1911). Jest to zbiór studiów dotyczących raczej schyłku epoki saskiej, a poświęconych zarówno negatywnym aspektom ówczesnej sytuacji w państwie polsko-litewskim, jak i zapowiedziom przyszłych zmian ustrojowych (dwa artykuły o projektach reform Stanisława Konarskiego).

Jeszcze w trakcie publikacji wspomnianych wyżej prac Władysława Konopczyńskiego doszło między nim a jego mistrzem Szymonem Askenazym do ostrych polemik naukowych pozornie dotyczących metod badawczych i oceny niektórych postaci. W istocie Askenazy poczuł się urażony mocno krytyczną recenzją Konopczyńskiego książki jednego z jego uczniów⁶, ponadto inaczej interpretował niektóre przekazy dotyczące polityki angielskiej z pierwszej połowy XVIII wieku. Merytorycznie rację w tym sporze miał Władysław Konopczyński, znacznie lepiej niż jego mistrz znający źródła z tej epoki⁷.

Druga podstawowa monografia, *Europa a Polska w dobie wojny o sukcesję austriacką w latach 1740–1745* (t. 1–2, Kraków 1913), dotycząca epoki saskiej powstała mniej więcej w tym samym czasie, co wspomniane książki Władysława Konopczyńskiego. Jej autor, Mieczysław Skibiński, uczeń Szymona Askenazego, z którym szybko się jednak poróżnił⁸, zajął się w niej podobną co Konopczyński problematyką. Obaj badali bowiem wpływ wojen prowadzonych w bezpośrednim sąsiedztwie Rzeczypospolitej na sytuację wewnętrzną w tym państwie. Obszerna książka Skibińskiego, licząca 844 strony, została uzupełniona prawie tak samo obszernym tomem (719 stron) zawierającym aneksy źródłowe (w tym diariusz sejmu 1744 r. oraz korespondencję dyplomatyczną, głównie z archiwum berlińskiego i drezdeńskiego). Autor w konkluzji zdecydowanie obciążył winą repu-

⁵ Szymon Askenazy, „Przedmowa”, w Władysław Konopczyński, *Polska w dobie wojny siedmioletniej*, cz. 1 (Kraków-Warszawa: G. Gebethner i Spółka, 1909), VI–VII.

⁶ Recenzja książki Kazimierza Rudnickiego, *Biskup Kajetan Sołtyk 1715–1788* (Warszawa: s.n., 1906).

⁷ Zob. szerzej: Piotr Biliński, „Spór Władysława Konopczyńskiego z Szymonem Askenazym”, w *Władysław Konopczyński jako badacz dziejów XVIII wieku*, red. Zofia Zielińska, Wojciech Kriegseisen (Warszawa: Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk; Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, 2014), 191–217; Zofia Zielińska, „Temat zastępczy”. Polemika Szymona Askenazego z Władysławem Konopczyńskim”, *Władysław Konopczyński*, 219–247.

⁸ Zofia Zielińska, „Mieczysław Skibiński (1874–1956), historyk”, w *Polski słownik biograficzny*, t. 38 (Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1997–1998), 138–139.

blikański obóz Potockich za „bezprzykładną bierność Rzplitej”, co pozwoliło jej największemu wrogowi – „Prusom – wyrósć na pierwszorzędną potęgę militarną”, dodając, że nie są tu bez winy i Czartoryscy. Oskarżył zresztą ówczesne polskie elity polityczne o egoizm i oglądanie się „tylko na swe własne osobiste korzyści”⁹. Praca Skibińskiego została wprawdzie ostro skrytykowana przez Konopczyńskiego, który zarzucił jej autorowi między innymi rozwlekłość, niewłaściwą konstrukcję, błędy rzeczowe i niewłaściwą interpretację niektórych przekazów źródłowych, niemniej jednak w podsumowaniu podkreślił, że praca ta, „fundamentalna, sumienna, bezinteresowna, pozostanie bez względu na pojedyncze usterki bogatym i cennym wkładem do skarbnicy naszej wiedzy o wieku XVIII”. Dodał ponadto, że „publikacja źródeł [zawartych w tej monografii] zachowa nieprzedawnioną pierwszorzędną wartość”¹⁰.

Epoce Augusta Mocnego poświęcono w tym okresie właściwie tylko dwie rozprawy. Antoni Prochaska opracował, oparty na dość skromnej bazie źródłowej, zarys dziejów antysaskiej konfederacji z 1715 roku¹¹, a Marceli Handelsman w swym zbiorze *Studia historyczne* (Warszawa 1911) w artykule „Zamach stanu Augusta II” przedstawił tzw. postanowienia olkiennickie szlachty litewskiej z 1700 roku, traktując je jako program absolutystycznych dążeń tego władcy¹². Sprawy historii gospodarczej w zasadzie nie wzbudzały wtedy większego zainteresowania badaczy zajmujących się czasami saskimi.

W okresie międzywojennym (1918–1939) znacznie zwiększyła się liczba ośrodków akademickich w Polsce. Wpłynęło to oczywiście na intensyfikację badań historycznych, z tym że w przypadku historii nowożytnej koncentrowały się one na wiekach XV–XVI (kwestia unii z Litwą) oraz XVII (czasy wojen moskiewskich, szwedzkich i kozackich oraz zwycięstw Jana III Sobieskiego). Wśród edycji źródłowych dotyczących interesującej nas epoki należy wskazać przede wszystkim na tom *Czasy saskie. Wybór źródeł* (Kraków 1928) opracowany przez Józefa Feldmana (ucznia Władysława Konopczyńskiego), dotyczący jednak prawie wyłącznie zagadnień kultury, obyczajów i swoistej umysłowości sarmackiej. Kończącą część poświęcił wydawca przedstawieniu pierwszych postulatów reformatorskich i początków Oświecenia, które powiązał z działalnością Stanisława Konarskiego. Kwestie polityki wewnętrznej znalazły się w dziale „Obyczaje” w podpunktach zatytułowanych: „Anarchja sejmowa”, „Przedajność i wpływy cudzoziemskie” oraz „Walka stronnictw”. Spraw polityczno-ustrojowych dotyczą tylko dwa wydawnictwa źródłowe. Ryszard Mienicki opublikował *Diarjusz Walnej Rady Warszawskiej z roku 1710* (Wilno 1928), a Władysław Konopczyński

⁹ Mieczysław Skibiński, *Europa a Polska w dobie wojny o sukcesję austriacką w latach 1740–1745*, t. 1 (Kraków: Akademia Umiejętności, 1913), 816–817.

¹⁰ Władysław Konopczyński, „[rec.] Skibiński Mieczysław: Europa a Polskaw dobie Wojny o Sukcesję Austriacką w latach 1740 do 1745.”, *Kwartalnik Historyczny* 28 (1914): 227–254, cytat ze s. 253.

¹¹ Antoni Prochaska, „Konfederacya Tarnogrodzka”, *Przewodnik Naukowy i Literacki* 63 (1917): 50–61, 140–154, 239–256, 353–367, 430–454, 521–548, 638–657, 756–768, 837–848, 934–942, 1030–1040.

¹² Marceli Handelsman, „Zamach stanu Augusta II”, w Marceli Handelsman, *Studia historyczne* (Warszawa: E. Wende i Sp., 1911), 3–49.

trzeci tom *Diarjuszy sejmowych z wieku XVIII*, obejmujący sejmy z lat 1750, 1752, 1754 i 1758 (Warszawa 1937). Poprzednie dwa tomy, poświęcone sejmom z lat 1748 i 1746 wydał w Warszawie w latach 1911–1912.

W okresie międzywojennym w zasadzie powstała tylko jedna licząca się monografia dotycząca *stricte* historii politycznej czasów saskich – to jest praca Józefa Feldmana *Polska w dobie wielkiej wojny północnej 1704–1709* (Kraków 1925) poświęcona Rzeczypospolitej w czasach pierwszego „panowania” Stanisława Leszczyńskiego i ówczesnej polityce cara Piotra I¹³. Pewne elementy dziejów politycznych można też znaleźć w obszernej rozprawie Michała Nycza (także doktoranta Konopczyńskiego) *Geneza reform skarbowych Sejmu Niemego. Studium z dziejów skarbowo-wojskowych z lat 1697–1717* (Poznań 1938). Z pogranicza historii ustroju, kultury i polityki jest natomiast fundamentalna monografia Władysława Konopczyńskiego *Stanisław Konarski* (Warszawa 1926) poświęcona postaci tego zasłużonego pijara, pisarza politycznego i reformatora szkolnictwa. Praktycznie w tym samym czasie Jan Czubek i Stanisław Kot opublikowali zresztą obszerny tom źródeł *Konarski Stanisław. Ustawy szkolne* (Kraków 1925), zawierający opracowane przez niego przepisy szkół pijarskich. Do tego typu prac biograficznych dołączyć też należy obszerną, dobrze udokumentowaną źródłowo książkę Juliana Niecia (ucznia Władysława Konopczyńskiego) *Młodość ostatniego elekta St.A. Poniatowskiego 1732–1764* (Kraków 1935), a także jego studium *Rzeszowskie za Sasów. Szkic historyczny* (Rzeszów 1938).

Ukazało się wówczas także kilka prac dotyczących politycznych głównie dziejów niektórych miast polskich w dobie saskiej. Można tu wskazać między innymi na studium Alfonsa Michała Wodzińskiego *Gdańsk za czasów Stanisława Leszczyńskiego (1704–1709, 1733–1734)* (Kraków 1929), Stanisława Wałęgi (ucznia Konopczyńskiego) *Dzieje polityczne Torunia u schyłku Rzeczypospolitej* (Toruń 1933), obejmujące lata 1724–1756, Łucji Charewiczowej, „Lwów na przełomie XVII i XVIII wieku”¹⁴, Antoniego Górnego i Kazimierza Piwarskiego *Kraków w czasie drugiego najazdu Szwedów na Polskę 1702–1709* (Kraków 1932). Na uwagę zasługują ponadto podjęte w okresie międzywojennym pionierskie studia nad sztuką polską doby saskiej. Należałoby tu przede wszystkim wymienić książki Tadeusza Mańkowskiego *Lwowska rzeźba rokokowa* (Lwów 1937) oraz Mariana Morełowskiego *Znaczenie baroku wileńskiego XVIII stulecia* (Wilno 1940). Ważna jest zwłaszcza ta pierwsza rozprawa, w której wskazano na europejski fenomen specyficznych cech rokokowych rzeźb powstałych na południowo wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej, głównie w czasach saskich.

¹³ Zob. współczesną ocenę tej rozprawy Jacek Burdowicz-Nowicki, „Józef Feldman o początkach imperialnej polityki Rosji wobec Polski u zarania XVIII w. – źródła i inspiracje”, w *W kręgu badaczy dziejów politycznych XVIII wieku. Józef Feldman – Emanuel Rostworowski – Jerzy Michalski*, red. Zofia Zielińska, Wojciech Kriegerseisen (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 2010), 11–18.

¹⁴ Łucja Charewiczowa, „Lwów na przełomie XVII i XVIII wieku”, w *Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr Franciszkowi Bujakowi* (Lwów: s.n., 1931), 347–374.

Po drugiej wojnie światowej polscy historycy początkowo kontynuowali prace rozpoczęte jeszcze przed rokiem 1939, publikowali też ich wyniki. U schyłku lat czterdziestych XX wieku nastąpiło jednak w naszej historiografii – w znacznej mierze wymuszone – przejście do nowej, marksistowskiej metodologii badań. Nacisk został położony na swoiście pojętą historię gospodarczą i społeczną, ze szczególnym uwzględnieniem tak zwanej walki klasowej, której przejawów dopatrywano się praktycznie w większości zjawisk historycznych. Natomiast w badaniach nad historią kultury wyraźnie preferowane były dwie „postępowe” epoki – odrodzenie i oświecenie¹⁵. Dopiero na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych odstąpiono od tej zwulgaryzowanej wersji marksizmu, choć część historyków nadal korzystała z niektórych metod analizy marksistowskiej (czasem sięgając do tzw. młodego Marksa), ale większość stopniowo powróciła do tradycyjnych metod badawczych, przy czym wyraźnie dało się dostrzec wpływy francuskiej szkoły Annales.

Wnosząc na podstawie przykładów badań poświęconych epoce saskiej, kontynuacją dawniejszych zainteresowań i przedwojennych jeszcze kwerend były biografie króla Stanisława Leszczyńskiego pióra Józefa Feldmana (*Stanisław Leszczyński*, Wrocław-Warszawa 1948) i Jadwigi Lechickiej (*Rola dziejowa Stanisława Leszczyńskiego oraz wybór z jego pism*, Toruń 1951). Od schyłku lat czterdziestych XX wieku coraz wyraźniej zaczęły jednak dominować prace monograficzne i edycje źródłowe z zakresu historii społeczno-gospodarczej poświęcone głównie położeniu ludności chłopskiej. Można tu wskazać między innymi na dwie publikacje źródeł opracowane przez Stefana Inglota (*Próby reform włościańskich w Polsce XVIII wieku*, Wrocław 1952 – w tym przypadku mamy jednak do czynienia z kontynuacją dawniejszych badań) i Zofię Turską (*Oskarżeni oskarżają. Wieś osiemnastowieczna w mrokach kronik sądowych*, Warszawa 1960). W miarę wolne od ideologicznego balastu były wydane przez Ryszarda Mienickiego *Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego z lat 1723–1747 i 1759* (Toruń 1956–1959). Opublikowano jednak szereg drobniejszych artykułów (autorstwa m.in. Janiny Bieniarzówny, Janusza Deresiewicza, Mirosława Frančicia, Antoniego Podrazy, Stanisława Szczotki, Stanisława Śreniowskiego) w których położono nacisk na zwiększający się ucisk ludności chłopskiej, jej walkę klasową (a nawet powstania), sprzedaż poddanych chłopów, a także na rozwarstwienie majątkowe mieszkańców wsi. Szerzej kwestiami gospodarki wiejskiej zajmowali się wówczas między innymi Bohdan Baranowski (*Gospodarstwo chłopskie i folwarczne we wschodniej Wielkopolsce w XVIII wieku*, Warszawa 1958) i Jerzy Topolski (*Gospodarstwo wiejskie w dobrach arcybiskupów gnieźnieńskich od XVI do XVIII wieku*, Poznań 1958). Sporo miejsca zajmuje w tej drugiej pracy analiza stosunków ekonomicznych w tych posiadłościach w dobie saskiej. Prowadzono wtedy także dość intensywne badania nad sytuacją gospodarczą miast i nad początkami przemysłu. Trzeba tu przede wszystkim wskazać na trzytomo-

¹⁵ Zob. szerzej Tadeusz Paweł Rutkowski, *Nauki historyczne w Polsce 1944–1970. Zagadnienia polityczne i organizacyjne* (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2007).

wą, podstawową monografię Witolda Kuli (*Szkice o manufakturach w Polsce w XVIII wieku*, t. 1–3, Warszawa 1956), której pierwszy tom, dotyczący lat 1720–1764, obejmował czasy saskie. Warto też wskazać na inne monografie dotyczące początków przemysłu, na przykład Czesława Łuczaka (*Przemysł spożywczy miasta Poznania w XVIII wieku*, Poznań 1953) czy na nieco późniejszą pracę Jerzego Wojtowicza (*Studia nad kształtowaniem się układu kapitalistycznego w Toruniu. Stosunki przemysłowe miasta Torunia w XVIII wieku*, Toruń 1960). Sprawę przynoszącego znaczne dochody spławu wiślanego omówił wówczas na konkretnym materiale źródłowym Józef Burszta¹⁶.

W badaniach nad historią szeroko pojętej kultury wyraźny nacisk kładziono wtedy na ukazanie początków postępowych, reformatorskich nurtów wczesnego Oświecenia. Stąd też wzięły się publikacje przygotowane przez Juliusza Nowaka-Dłużewskiego: zwięzła biografia pijara Stanisława Konarskiego oraz dwutomowa edycja jego pism oraz listów¹⁷. Można tu wskazać też na obszerne studium Romana Kalety i Mieczysława Klimowicza poświęcone pierwszym propagatorom idei oświeceniowych w Polsce (*Prekursorzy Oświecenia. Monitor z roku 1763 na tle swoich czasów. Mitzler de Koloff redaktor i wydawca*, Wrocław 1953).

Nowy impuls w badaniach nad historią polityczną czasów saskich dały studia monograficzne Józefa Andrzeja Gierowskiego. W 1953 roku opublikował on obszerną monografię *Między saskim absolutyzmem a złotą wolnością. Z dziejów wewnętrznych Rzeczypospolitej w latach 1712–1715* (Wrocław 1953). Dotyczyła ona narastających konfliktów między szlachtą i częścią magnaterii a dworem Augusta Mocnego, które doprowadziły do zawiązania konfederacji tarnogrodzkiej. Oparta była wprawdzie wyłącznie na kwerendzie w archiwach i bibliotekach polskich, ale pod względem warsztatowym ewidentnie nawiązywała do dzieł mistrza Gierowskiego, Władysława Konopczyńskiego, choć we wstępie autor, zgodnie z wymogami ówczesnej ideologii, kładł nacisk na sprawę zbadania stosunków społeczno-gospodarczych i „na poważne osłabienie sił wytwórczych”¹⁸. W swych rozważaniach Gierowski wyraźnie odszedł też od wyłącznie negatywnego obrazu polityki dworu saskiego. W dwa lata później tenże autor wydał obszerny wybór źródeł do czasów saskich symptomatycznie zatytułowany *Rzeczpospolita w dobie upadku 1700–1740* (Wrocław 1955). Znalazło się tam sporo materiałów ilustrujących kryzys gospodarki feudalnej, tak zwaną walkę klasową ludności chłopskiej, a także przykładów ciemnoty i zacofania. Większość źródeł dotyczyła jednak spraw polityczno-ustrojowych (zwłaszcza w świetle uchwał

¹⁶ Józef Burszta, „Handel magnacki i kupiecki między Sieniawą nad Sanem a Gdańskiem od końca XVII do połowy XVIII wieku”, *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych* 16 (1954): 174–238.

¹⁷ Juliusz Nowak-Dłużewski, *Stanisław Konarski* (Warszawa: Instytut Wydawniczy "Pax", 1951); Stanisław Konarski, *Pisma wybrane*, t. 1–2, oprac. Juliusz Nowak-Dłużewski (Warszawa: PIW, 1955); *Listy Stanisława Konarskiego 1733–1771*, oprac. Juliusz Nowak-Dłużewski (Warszawa: PWN, 1962).

¹⁸ Józef Andrzej Gierowski, *Między saskim absolutyzmem a złotą wolnością. Z dziejów wewnętrznych Rzeczypospolitej w latach 1712–1715* (Wrocław: Zakład im. Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1953), 6.

sejmikowych), a także pierwszych przejawów myśli reformatorskiej. Jest rzeczą charakterystyczną, że cezurę końcową tej edycji postawił wydawca na 1740 rok, jak gdyby sugerując, że po tej dacie zaczęły się pojawiać próby reformy państwa. Można to chyba powiązać z nieco późniejszymi sporami wśród historyków literatury i kultury o tak zwaną datę startową polskiego Oświecenia.

Mniej więcej w tym samym czasie ukazała się książka Jerzego Michalskiego, ucznia Władysława Konopczyńskiego i Józefa Feldmana, *Studia nad reformą sądownictwa i prawa sądowego w XVIII w. część I* (Wrocław-Warszawa 1958), powstała na marginesie wcześniejszej rozprawy doktorskiej. Poświęcona ona była próbom reformy sądownictwa (ze szczególnym uwzględnieniem korektury trybunałów z 1726 r.) i jego funkcjonowania w warunkach postępującej anarchii czasów saskich. Historyk ten, zajmujący się jak wiadomo głównie epoką stanisławowską, a nawet początkami XIX stulecia, poświęcił jednak sprawom saskim sporo uwagi w swych syntetyzujących opracowaniach, dotyczących między innymi polskich miast czy parlamentaryzmu w XVIII wieku¹⁹.

Osobne miejsce zajmuje tu monumentalne dzieło Jana Wimmera (też wyszedł z seminarium Władysława Konopczyńskiego i Kazimierza Lepszego) *Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny północnej* (Warszawa 1956). Książka ta, niewolna od ideologicznych obciążeń akcentujących patriotyzm chłopów i mieszczan walczących ze szwedzkim najazdem (w przeciwieństwie do szlachty i magnatów), przyniosła jednak niezliczoną ilość nowych informacji o organizacji i składzie społecznym wojska, przebiegu działań wojennych na obszarze państwa polsko-litewskiego i znacząco uzupełniła wcześniejszą książkę Michała Nycza o kwestiach wojskowych na sejmie niemym z 1717.

Także późniejsze tak liczne studia Józefa Andrzeja Gierowskiego w znacznej mierze dotyczyły tematyki politycznej czasów saskich. Niestety nie udało mu się napisać zamierzonej pełnej monografii konfederacji tarnogrodzkiej. Podsumowując niejako swoje badania nad epoką saską, dowodził, że te nowe badania, również innych uczonych, wykorzystujące akta drezdeńskie, przyniosły zasadniczą zmianę dawnych opinii o negatywnych skutkach unii polsko-saskiej. Zaznaczał, że to właśnie w czasach saskich kształtowały się koncepcje naprawy Rzeczypospolitej (postulujące zmianę zasad sejmowania), co jednak było w pewnej mierze sprzeczne z koncepcjami Wettynów, też dążących do wzmocnienia państwa, ale przez zwiększenie kompetencji władz wykonawczych. Zdecydowanie pozytywnie oceniał Gierowski wzajemne oddziaływanie sasko-polskie na polu sztuki, a także możliwości przenikania do Rzeczypospolitej idei wczesnego Oświecenia, jakie stworzyła unia. Nie ukrywał jednak w swych pracach i pewnych negatywnych stron związku Rzeczypospolitej z Saksonią.

Wydaje się, że to właśnie pierwsze prace badawcze i edycja źródłowa Józefa Andrzeja Gierowskiego z lat 1953–1955 otworzyły przed innymi historykami polskimi perspektywę podjęcia pogłębionych studiów monograficznych nad czasami saskimi. Pierwszym z nich był niewątpliwie Emanuel Rostworowski, także uczeń Władysława Konopczyńskiego. W grudniu 1958 roku opublikował on ob-

¹⁹ Jerzy Dygdała, „Epoka saska w ujęciu Jerzego Michalskiego”, w *W kręgu badaczy*, 67–77.

szerne dzieło z historii dyplomacji (nie była to bynajmniej problematyka preferowana przez marksistów) *O polską koronę. Polityka Francji w latach 1725–1733* (Wrocław-Kraków 1958), poświęcone francuskim zabiegom o osadzenie na polskim tronie swojego człowieka, czyli Stanisława Leszczyńskiego, teścia Ludwika XV. Praca ta w podstawowym zarysie powstała już w 1949 roku jako rozprawa doktorska, ale ostateczny kształt uzyskała później, kiedy to jej autor mógł wykorzystać archiwalia francuskie. W wyniku swych badań postawił wyraźną tezę, że polityka dworu francuskiego w sprawie króla Stanisława nie była tylko manewrem mającym zapewnić Francji przejęcie Lotaryngii, jak to twierdziła dawniejsza historiografia. Pewnym brakiem tej pracy może być jedynie niewykorzystanie źródeł saskich i przyjęcie z tego względu zbyt „francuskiego” oglądu tej sprawy²⁰. Rostworowski znowu podjął ten temat, na podstawie analizy dodatkowych źródeł francuskich bezsprzecznie potwierdzających jego tezę, w artykule „Jeszcze o ślubie Marii Leszczyńskiej i polskiej koronie” w zbiorze swoich studiów *Legends i fakty XVIII wieku* (Warszawa 1965)²¹. W tejże książce znalazła się też pozycja zawierająca bulwersującą hipotezę, jakoby autorem znanego pisma politycznego *Głos wolny wolność ubezpieczający* był nie Stanisław Leszczyński, a nieznan szerzej starosta kiernowski Mateusz Piotr Białożor. Ewenementem w owych czasach była próba wykorzystania metod statystycznych (przy wykorzystaniu maszyn matematycznych) do analiz porównawczych (stylometrycznych) tekstu dwóch wersji *Głosu wolnego*²². Również w innych pracach Emanuela Rostworowskiego znalazły się cenne fragmenty poświęcone epoce saskiej²³.

Dwa lata wcześniej, bo w 1963 roku, ukazała się książka innego ucznia Władysława Konopczyńskiego, Jana Perdenii *Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII wieku* (Wrocław-Warszawa-Kraków 1963) poświęcona sytuacji społecznej i politycznej na ziemiach południowej Ukrainy (głównie w województwach kijowskim i braclawskim) na przełomie XVII i XVIII wieku, przede wszystkim powstaniu kozackiemu pułkowników Semena Palija i Iwanowicza Samusia. Rozprawa ta daje przy tym stosunkowo szeroki obraz polityki wschodniej Rzeczypospolitej, oparty jednak praktycznie wyłącznie na archiwaliach polskich i źródłach drukowanych, gdyż autor nie miał możliwości przeprowadzenia kwerend w archiwach rosyjskich. Niewiele później pojawiły się artykuły Andrzeja Kamińskiego (ucznia Kazimierza Piwarskiego i Józefa Andrzeja Gierowskiego) dotyczące współ-

²⁰ Por. Urszula Kosińska, „Polityka zagraniczna Augusta II w ostatnich latach jego panowania. Rozważania nad książką Emanuela Rostworowskiego *O polską koronę*”, w *W kręgu badaczy*, 45–56. O skomplikowanych losach tej rozprawy zob. ponadto Piotr Biliński, Zofia Zielińska, „Emanuel Rostworowski – droga na historiograficzny Olimp”, w *W kręgu badaczy*, 21–22, 28.

²¹ Emanuel Rostworowski, „Jeszcze o ślubie Marii Leszczyńskiej i polskiej koronie”, w Emanuel Rostworowski, *Legends i fakty XVIII w.* (Warszawa: PWN, 1965), 9–65.

²² Emanuel Rostworowski, „Czy Stanisław Leszczyński jest autorem *Głosu wolnego*?”, w Emanuel Rostworowski, *Legends i fakty XVIII w.* (Warszawa: PWN, 1965), 67–144; zob. też Biliński, Zielińska, „Emanuel Rostworowski”, 32–33.

²³ Józef Andrzej Gierowski, „Czasy saskie w badaniach Emanuela Rostworowskiego”, *Wiek Oświecenia* 8 (1992): 223–226.

działania polsko-rosyjskiego przeciw Szwedom w latach 1704–1706 oraz jego podstawowa monografia *Konfederacja sandomierska wobec Rosji w okresie poaltransztadzkiem 1706–1709* (Wrocław 1969). Podkreślił w niej przychylny stosunek antyszwedzkiej konfederacji sandomierskiej wobec Rosji po abdykacji Augusta II. Jest rzeczą istotną, że autor ten mógł wykorzystać niektóre materiały z archiwów i bibliotek rosyjskich. Wyraźnie nawiązał też w tej rozprawie do tez Gierowskiego, zdecydowanie odrzucających negatywną ocenę unii polsko-saskiej dominującą w dawnej polskiej historiografii. Podkreślał też znaczenie poprawy wzajemnych stosunków polsko-rosyjskich i na „zamianę Rosji z wroga na sojusznika”, który jednak zaczął dominować w tym związku. Co więcej, stwierdził we wstępie do swej rozprawy, że gdy w Rosji „umacniała się scentralizowana, nowoczesna władza absolutna”, która doprowadziła do reform fiskalnych, administracyjnych i wojskowych, to „w Rzeczypospolitej nadal pilniejszą uwagę zwracano na ochronę „złotej wolności» [...] niż na reformy, bez których nie można było utrzymać niezależnej pozycji wobec silniejszych sąsiadów”²⁴.

Na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku sprawami ustrojowymi epoki saskiej zajął się poznański historyk prawa Henryk Olszewski. Opublikował naprzód cenną rozprawę *Doktryny prawno-ustrojowe czasów saskich (1697–1740)* (Warszawa 1961), w której przedstawił w ujęciu chronologicznym koncepcje częściowych reform systemu ustrojowego Rzeczypospolitej podejmowane w czasach Augusta Mocnego i w początkach panowania Augusta III. Traktował on je w gruncie rzeczy jako przejawy ideologii sarmacko-republikańskiej. Epokę saską, zwłaszcza po 1740 roku, widział jednak jako „okres otwierający pomost ku Oświeceniu”²⁵. Następnie w nieco późniejszej pracy *Sejm Rzeczypospolitej epoki oligarchii 1652–1763* (Poznań 1966) dał nowatorską analizę organizacji i postępującego kryzysu funkcjonowania polskiego parlamentaryzmu, zwłaszcza w dobie saskiej.

Pewien wpływ na zwiększenie zainteresowań epoką saską wśród polskich badaczy miała wydana w Berlinie w 1962 roku książka *Um die polnische Krone*²⁶. Historycy z Polski, Niemieckiej Republiki Demokratycznej i Rosji opublikowali tam artykuły poświęcone dziejom Rzeczypospolitej i Saksonii w okresie wojny północnej, kładąc wyraźny nacisk na szanse (niestety niewykorzystane), jakie dawała obu państwom bliższa współpraca. Szczególne ważne było studium Józefa Andrzeja Gierowskiego próbujące bliżej określić charakter unii polsko-saskiej po 1709 roku. Książka ta, z przyczyn ideologicznych mocno krytykowana w NRD, została w Polsce bardzo dobrze przyjęta.

W ten nurt nowych badań nad epoką saską wpisała się też Paulina Buchwald-Pelcowa, której praca *Satyra czasów saskich* (Wrocław-Warszawa-Kraków

²⁴ Andrzej Kamiński, *Konfederacja sandomierska wobec Rosji w okresie poaltransztadzkiem 1706–1709* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich - Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1969), 7.

²⁵ Henryk Olszewski, *Doktryny prawno-ustrojowe czasów saskich (1697–1740)* (Warszawa: PWN, 1961), 5.

²⁶ *Um die polnische Krone. Sachsen und Polen während des Nordischen Krieges 1700–1721*, red. Johannes Kalisch, Józef Gierowski (Berlin: Rütten & Loening, 1962).

1969) była interesującym studium z pogranicza historii literatury, kultury i polityki. Przedstawiła nową interpretację szeregu utworów o charakterze satyryczno-obyczajowym, wpisując je w ówczesne stosunki społeczno-polityczne.

Mniej więcej w tym właśnie okresie, bo na początku lat sześćdziesiątych XX wieku, badaniami nad epoką saską zajął się też, właściwie dość przypadkowo, Jacek Staszewski²⁷. Będąc wychowankiem Witolda Łukaszewicza, prowadził początkowo badania nad ruchem robotniczym i działalnością duchowieństwa katolickiego w zaborze pruskim na przełomie XIX i XX stulecia. Jego promotor wpadł jednak na pomysł przedstawienia w cyklu monografii negatywnej roli papieżstwa w dziejach Polski XVIII–XX wieku. Pierwszą z tych pozycji miała być praca poświęcona pozytywnemu stosunkowi kurii rzymskiej do Augusta II (w założeniu postaci negatywnej w dziejach Polski). Zadaniem jej przygotowania został obarczony właśnie Jacek Staszewski, który jednak szybko zorientował się, że jego mistrz nie jest w tej tematyce, delikatnie mówiąc, zbyt kompetentny i nawiązał bliższe kontakty z Józefem Andrzejem Gierowskim, uważanym już wówczas za wybitnego znawcę historii politycznej doby saskiej. W wyniku tych konsultacji powstała pierwsza praca Jacka Staszewskiego poświęcona problematyce unii polsko-saskiej *Stosunki Augusta II z kurią rzymską w latach 1704–1706 (Misja rzymska)* (Toruń 1965). Monografia ta, będąca przede wszystkim rozprawą z historii dyplomacji i stosunków politycznych, oparta była głównie na archiwaliach drezdeńskich. Jej autor zwrócił szczególną uwagę na skomplikowaną sytuację kurii rzymskiej, która mimo początkowej przychylności wobec Augusta II, musiała uwzględniać ówczesne realia polityczne. Jedynym sukcesem polsko-saskiego władcy było nieuznanie przez papieżstwo antykróla Stanisława Leszczyńskiego i jego nominacji biskupich. Mało zdecydowane postępowanie kurii rzymskiej sprawiło jednak, że polscy biskupi, wbrew nadziejom Augusta II, zachowali dużą samodzielność w swych decyzjach politycznych. Ogólna ocena działań Augusta II była jednak wyraźnie pozytywna. Staszewski stwierdzał, że monarcha ten nie prowadził bynajmniej awanturniczej polityki, co więcej „kierował się trzeźwą na ogół oceną sytuacji, starał się wydobyć z nadarzającej się okazji maksimum korzyści przy najmniejszych stratach własnych”²⁸.

Wraz z publikacją tej książki odważnie wszedł Jacek Staszewski w krąg badaczy epoki saskiej. Także jego następna, znacznie obszerniejsza rozprawa *O miejsce w Europie. Stosunki Polski i Saksonii z Francją na przełomie XVII i XVIII wieku* (Warszawa 1973), poświęcona była historii dyplomacji. Autor, przede wszystkim na podstawie archiwaliów saskich i francuskich, doszedł do wniosku, że w Rzeczypospolitej nie było podłoża do stworzenia silnego stronnictwa francuskiego, Ludwik XIV nie widział ani w Rzeczypospolitej, ani w Saksonii odpowiednio silnego sojusznika, który mógłby go wesprzeć w wojnach prowadzonych z cesarzem, a August II, nie mogąc liczyć na skuteczną pomoc ze strony Francji i widząc małą skuteczność mediacji austriackiej w swym konflikcie z Ka-

²⁷ Jarosław Poraziński, „Profesor Jacek Staszewski. Nauczyciel i mistrz (1933–2013)”, *Klio* 25, z. 2 (2013): 1–8.

²⁸ Jacek Staszewski, *Stosunki Augusta II z kurią rzymską w latach 1704–1706 (Misja rzymska)* (Toruń: PWN, 1965), 158.

rolem XII, zwrócił się ostatecznie ku Rosji Piotra I. Powstałe w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku drobniejsze prace Jacka Staszewskiego dotyczyły głównie niektórych aspektów polityki wewnętrznej Augusta Mocnego. Szczególne znaczenie ma tu nowatorski, syntetyzujący artykuł o reformatorskich koncepcjach pojawiających się w Rzeczypospolitej podczas panowania tego monarchy²⁹.

O wyraźnym poszerzeniu zainteresowań badawczych Jacka Staszewskiego sprawami saskimi może świadczyć wydana w 1986 roku obszerna książka *Polacy w osiemnastowiecznym Dreźnie* (Wrocław-Warszawa-Kraków 1986) poświęcona udziałowi Polaków w życiu dworu drezdeńskiego i szerzej ich kontaktom z tym miastem. W dużej mierze dotyczy ona okresu unii polsko-saskiej (wtedy te związki były najbliższe), ale jeden z rozdziałów przedstawia Drezno jako ośrodek polskiej emigracji politycznej po upadku Konstytucji 3 Maja. W pracy tej wykorzystano oczywiście, niezbyt wprawdzie bogatą, literaturę przedmiotu, ale głównym źródłem informacji są własne badania autora w archiwum drezdeńskim. Inna rzecz, że widzimy w związku z tym Polaków przebywających w Dreźnie głównie z perspektywy władz Saksonii oraz mieszkańców tego miasta.

W tymże 1986 roku ukazała się niewielka książka Jacka Staszewskiego *August III (1696–1763)* (Warszawa 1986) będąca pierwszą, choć jeszcze popularną, biografią tego monarchy. Była to zapowiedź znacznie obszerniejszej książki *August III Sas* (Wrocław-Warszawa-Kraków 1989) wydanej w ramach znanej serii biograficznej Ossolineum. Sięgając bezpośrednio do źródeł, przedstawił autor zupełnie odmienny portret Augusta III, powszechnie uważanego dotąd za najgorszego władcę na polskim tronie, leniwego sybarytę, bezmyślnego, nieprzejawiającego żadnego zainteresowania sprawami publicznymi. W świetle badań Jacka Staszewskiego był to człowiek niezwykle pracowity, dogłębnie rozważający sprawy państwowe, działający w ramach systemu ministerialnego, a ponadto przykładowy ojciec rodziny, kolekcjoner malarstwa i miłośnik opery. Niestety zarówno sytuacja międzynarodowa obu państw w których panował, jak i głęboki kryzys wewnętrzny Rzeczypospolitej sprawiły, że ogólny bilans jego panowania był „pod względem politycznym fatalny”³⁰. Warto może tu dodać, iż Jacek Staszewski nie zwrócił jednak uwagi na to, że August III był człowiekiem zamkniętym w sobie, unikającym bliższych kontaktów z innymi ludźmi (z wyjątkiem kręgu swych najbliższych doradców i faworytów), niechętnie uczestniczącym w publiczno-prywatnych spotkaniach. Niewątpliwie był introwertem, a ściśle przestrzeganie dworskiej etykiety ułatwiało mu codzienne funkcjonowanie.

Niejako nawiązaniem do wspomnianej wyżej książki była biografia *August II Mocny*, opublikowana w tej samej serii Ossolineum (Wrocław-Warszawa-Kraków 1998). Jak słusznie zauważył Jarosław Poraziński, „w centrum uwagi

²⁹ Jacek Staszewski, „Pomysły reformatorskie czasów Augusta II”, *Kwartalnik Historyczny* 82, nr 4 (1975): 736–765.

³⁰ Zob. Jarosław Poraziński, „Profesor Jacek Staszewski – historyk i uczonec. Jubileuszowe refleksje”, w *Między Zachodem a Wschodem*, t. II: *Studia ku czci Profesora Jacka Staszewskiego*, red. Jarosław Dumanowski i in. (Toruń: Adam Marszałek, 2003), 9.

[Jacka Staszewskiego] była, przede wszystkim, działalność polityczna króla³¹. Ocena tego monarchy była wyważona, autor wskazał na jego zdolności polityczne, umiejętność manewrowania w trudnych sytuacjach, ale też na podejmowane czasem zbyt ryzykowne decyzje. Praca ta przyczyniła się ponadto do podważenia wielu niesłusznych zarzutów stawianych temu władcy.

Badania Jacka Staszewskiego nad historią polityczną, a także kulturą czasów saskich, podobnie jak nieco wcześniejsze studia Józefa Andrzeja Gierowskiego, znacząco poszerzyły naszą wiedzę o tym okresie naszej historii. Sposób ujęcia tej problematyki wywoływał jednak wrażenie, że obaj ci historycy pragną zrehabilitować tę wcześniej tak negatywnie ocenianą epokę. Jacek Staszewski, zdając sobie sprawę z pojawiania się takich opinii, odpowiedział na nie artykułem świadomie zatytułowanym „Czasy saskie – rehabilitacja czy lepsze poznanie?”³², kładąc oczywiście nacisk na tę drugą ewentualność. Osobiście wydaje mi się, że nie było to jednak tak zupełnie szczerze opowiedzenie się za wyłącznością badania faktów i dochodzenia do prawdy historycznej.

W latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku szlakiem przetartym przez poprzedników, zwłaszcza Józefa Andrzeja Gierowskiego i Jacka Staszewskiego, poszli też inni polscy historycy, którzy w swoich badaniach zajęli się, przynajmniej częściowo, epoką saską. Edmund Cieślak, znany badacz dziejów gospodarczych i społecznych Gdańska, w swej monografii z 1972 roku pod tytułem: *Konflikty polityczne i społeczne w Gdańsku w połowie XVIII w. – sojusz popółstwa z dworem królewskim* (Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972) wykazał, że to właśnie Augustowi III i jego ministrom (zwłaszcza Heinrichowi Brühlowi) udało się wzmocnić pozycję dworu królewskiego w tym mieście, o co bezskutecznie zabiegali uprzednio inni polscy władcy. Znacznie później w jednej z kolejnych prac *W obronie tronu króla Stanisława Leszczyńskiego* (Gdańsk 1986) w pełni przedstawił okoliczności drugiej elekcji tego władcy w 1733 roku oraz jego ucieczkę do Gdańska i obronę tego miasta przed wojskami rosyjskimi i saskimi. Zainteresowanie Edmunda Cieślaka postacią króla Stanisława zaowocowało biografią tego monarchy w serii Ossolineum³³. Nie było to bynajmniej ujęcie panegiryczne, autor wyraźnie wskazywał na nieprzygotowanie Leszczyńskiego do pełnienia roli władcy, na uległość wobec Karola XII w dobie pierwszego panowania, na złudzenia dotyczące pomocy ze strony innych państw w czasie bezkrólewia 1733–1735 roku, wreszcie na ustępstwa wobec Ludwika XV podczas pozornych rządów w księstwie Lotaryngii. Natomiast w pełni doznał go jako pisarza politycznego oraz mecenasa sztuki, nauki i kultury.

Zofia Zielińska, znana ze swoich osiągnięć w badaniach nad dziejami politycznymi Rzeczypospolitej w czasach stanisławowskich, zaczęła swoje studia od prac poświęconych epoce saskiej, głównie dotyczących stosunków wewnętrznych i zjawisku klienteli magnackiej (wyszła ze szkoły Antoniego Mączaka). Naprzód

³¹ Porazinski, „Profesor Jacek Staszewski – historyk i uczyony”, 13.

³² Jacek Staszewski, „Czasy saskie – rehabilitacja czy lepsze poznanie?”, *Wiadomości Historyczne* 40, nr 2 (1997): 65–75.

³³ Edmund Cieślak, *Stanisław Leszczyński* (Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1994).

opublikowała artykuł zawierający analizę mechanizmów sejmikowych na terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego, podejmując w nim interesującą konfrontację pamiętników Marcina Matuszewicza z korespondencją zachowaną w archiwach radziwiłłowskich³⁴. Podstawową jej monografią z zakresu polityki wewnętrznej czasów saskich była wydana potem książka *Walka „Familii” o reformę Rzeczypospolitej 1743–1752* (Warszawa 1983) poświęcona działalności stronnictwa książąt Czartoryskich w okresie ich bliskiego związku z dworem Augusta III. Wyraźny nacisk położyła w niej na dążenia reformatorskie tego obozu (koterii magnackiej) i częściowo wyjaśniła przyczyny niepowodzeń ich planów. Później po udostępnieniu archiwów rosyjskich obcym historykom, autorka w kilku artykułach i w odrębnej książce wskazała na negatywny stosunek polityki rosyjskiej wobec prób reform Rzeczypospolitej w XVIII w (między innymi w czasie panowania Augusta III)³⁵.

Mniej więcej w tym samym czasie, w latach siedemdziesiątych XX wieku, powstało też kilka monografii poświęconych strukturom społecznym i funkcjonowaniu administracji w dobie saskiej. Należałoby tu wymienić przede wszystkim cenną rozprawę Teresy Zielińskiej *Magnateria polska epoki saskiej. Funkcje urzędów i królewszczyzn w procesie przeobrażeń warstwy społecznej* (Wrocław-Warszawa-Kraków 1977), stanowiącą ważny wkład w podejmowane już od dłuższego czasu studia nad fenomenem polsko-litewskiej magnaterii i przekształcaniami tej warstwy. Niektóre kwestie dotyczące reform skarbowości polsko-saskiej zasygnalizował natomiast Edward Stańczak w nasuwającej pewne wątpliwości pracy *Kamera saska za czasów Augusta III* (Warszawa 1973). Później ukazała się monografia Mariusza Markiewicza *Rady senatorskie Augusta II (1697–1733)* (Wrocław-Warszawa-Kraków 1988) dotycząca kompetencji i działalności tego organu w czasach Augusta Mocnego, istotna choćby z tego powodu, że wyraźnie zanegowała ona pojawiającą się swego czasu w historiografii tezę, iż w dobie saskiej rady senatorskie faktycznie zastępowały niedochodzące do skutku sejmy.

W drugiej połowie XX wieku rozwijały się także studia nad szeroko pojętą kulturą i sztuką epoki saskiej. Istotne były tu dyskusje nad początkami polskiego Oświecenia, docenienie literatury sarmackiej (choćby poezji księdza Józefa Baki) czy sztuki późnego baroku i rokoka (zwłaszcza architektury i rzeźby). Podkreślano w tych badaniach rolę związków polsko-saskich w przenikaniu do Rzeczypospolitej myśli wczesnooświeceniowej. Kwestie te zasługiwałyby na omówienie w odrębnym artykule, choć badania nad szeroko pojętą kulturą dworu polsko-saskiego w dobie saskiej obszernie scharakteryzował niedawno Adam Perłakowski³⁶.

³⁴ Zofia Zielińska, „Mechanizm sejmikowy i klientela radziwiłłowska za Sasów”, *Przegląd Historyczny* 62, z. 3 (1971): 397–416.

³⁵ Zofia Zielińska, *Studia z dziejów stosunków polsko-rosyjskich w XVIII wieku* (Warszawa: "Semper", 2001).

³⁶ Adam Perłakowski, „Dwór królewski w Rzeczypospolitej polsko-litewskiej w epoce panowania Wettinów. Opinie polskiej historiografii”, *Kronika Zamkowa*, seria nowa, t. 2, 68 (2015): 165–199.

W pewnej mierze podsumowaniem dwudziestowiecznych badań nad epoką saską była konferencja naukowa zorganizowana w Poznaniu w 1988 roku. Miała ona z jednej strony dać przegląd dotychczasowego stanu naszej wiedzy, a z drugiej przedstawić bieżące prace nad tematyką unii polsko-saskiej. Wydaje się, że założeniem tej sesji było przedstawienie epoki saskiej jako pierwszego etapu modernizacji państwa i społeczeństwa – modernizacji, która objęła jedynie wąskie kręgi społeczne (elity) i z wielu powodów nie przyniosła przełomu w sytuacji politycznej, a chyba też gospodarczej ówczesnej Rzeczypospolitej. Niestety nie udało się opublikować materiałów z tej interesującej konferencji³⁷.

Nie ulega wątpliwości, że od lat dziewięćdziesiątych XX wieku najważniejszym czynnikiem decydującym o podejmowaniu nowej problematyki badawczej (przynajmniej w zakresie historii politycznej epoki saskiej) było udostępnienie źródeł przechowywanych w zamkniętych dotąd archiwach byłego Związku Radzieckiego, przede wszystkim w Moskwie i Petersburgu, ale także w Kijowie, Lwowie, Mińsku, Wilnie i Rydze. Istotne znaczenie miała także zmiana sposobu finansowania badań (zwłaszcza indywidualnych), które przybrało formę grantów przydzielanych na podstawie konkursów przez kolejne instytucje opiniodawcze i decyzyjne. Analizując bibliografię publikacji naukowych z lat 1990–2020 poświęconych epoce saskiej, zauważamy bardzo wyraźną przewagę liczbową pozycji dotyczących historii politycznej (i polityczno-ustrojowej). Możliwość korzystania z archiwów rosyjskich pozwoliła na podjęcie co najmniej kilku nowych tematów bądź znaczącego uzupełnienia dawniejszych badań.

Podsumowując niniejsze uwagi, wypadałoby stwierdzić, że zdecydowana większość nowszych publikacji dotyczących dziejów politycznych, społecznych i gospodarczych Rzeczypospolitej doby saskiej stanowi jednak w jakiejś mierze kontynuację tematyki zapoczątkowanej znacznie wcześniej, przede wszystkim w początkach XX wieku, a niekiedy nawet w drugiej połowie XIX wieku. W okresie międzywojennym studia nad historią polityczną doby saskiej, mimo opublikowania kilku cennych monografii, nie były preferowane przez ówczesnych historyków. Nowy etap w badaniach nad czasami saskimi otworzyła, już po drugiej wojnie światowej, monografia Józefa Andrzeja Gierowskiego z 1953 roku, jak na ironię wydana w momencie, gdy historia polityczna była uważana za przeżytek burżuazyjnej historiografii. Wraz z publikacją kolejnych prac tego autora oraz nieco późniejszymi wnikliwymi i nowatorskimi studiami Jacka Staszewskiego nastąpił zdecydowany przełom w ocenach związku Rzeczypospolitej z Saksonią. Tylko częściowo wiązało się to z nowymi koncepcjami metodologicznymi w polskiej historiografii, to jest odejściem od marksizmu (który zresztą tak naprawdę bardzo krótko próbował dominować w naszej nauce historycznej). Trzeba w tym miejscu zaznaczyć, że wielu spośród najwybitniejszych historyków zajmujących się, choćby tylko częściowo, epoką saską od lat dwudziestych XX wieku aż po koniec tego stulecia było uczniami bądź tylko seminarzystami Wła-

---

³⁷ Zob. sprawozdanie z tej sesji: Marian Drozdowski, Kazimierz Maliszewski, „Konferencja w Poznaniu o związkach Polski i Saksonii w czasach nowożytnych”, *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych* 49 (1988): 285–290.

dysława Konopczyńskiego. Po zmianach ustrojowych z 1989 roku nie nastąpił w temacie historii politycznej żaden widoczny postęp w podejmowaniu nowych tematów badawczych dotyczących czasów saskich, w przypadku historii społecznej i gospodarczej można nawet mówić o pewnym regresie i ewidentnym zmniejszeniu zainteresowania badaczy tą tematyką. Wyjątek stanowi jedynie część prac monograficznych z zakresu dziejów politycznych tej epoki, gdyż ich autorzy wykorzystali materiały źródłowe na ogół niedostępne wcześniej badaczom. Można tu wskazać między innymi na monografie Jacka Burdowicza-Nowickiego, Urszuli Kosińskiej, Zofii Zielińskiej, Doroty Dukwicz czy Łukasza Kądzieli. Nawet jednak te nowe publikacje są w pewnej mierze kontynuacją wątków podejmowanych już w uprzednich opracowaniach, choć obecnie można by znacznie szerzej przedstawić analizę poszczególnych wydarzeń i głębiej je interpretować czy oceniać. Można wręcz powiedzieć, że są one raczej uzupełnieniami, czasem bardzo ważnymi, tematów poruszanych w polskiej nauce historycznej już od dawna. W sumie może to nawet dobrze świadczyć o poziomie naszej historiografii z lat sześćdziesiątych, siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku zajmującej się dziejami nowożytnej Rzeczypospolitej.

Istotny postęp nastąpił natomiast po 1989 roku w zakresie badań nad epoką saską związanych z szeroko pojętą problematyką historii kobiet, a także życia codziennego i kultury materialnej (choć te dwa zagadnienia były przedmiotem szczegółowych studiów już w okresie wcześniejszym). Wystarczy tu przykładowo wskazać na prace Bożeny Popiołek i jej kręgu badawczego czy też studia Jarosława Dumanowskiego (zresztą ucznia Jacka Staszewskiego) poświęcone między innymi artefaktom szlachty wielkopolskiej w XVIII wieku, a zwłaszcza staropolskiej kuchni.

BIBLIOGRAFIA

- Askenazy, Szymon. „Przegląd dziejów Polski. Epoka saska 1696–1763”. W *Pamiętnik III Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie*, 1–19. Kraków: Towarzystwo Historyczne, 1900.
- Askenazy, Szymon. „Przedmowa”. W Władysław Konopczyński, *Polska w dobie wojny siedmioletniej*, cz. 1, VI–VII. Kraków-Warszawa: G. Gebethner i Spółka, 1909.
- Askenazy, Szymon. „Koniec Augusta II”, *Biblioteka Warszawska* 60, t. 2 (1900): 389–426.
- Askenazy, Szymon. „Elekcyja Augusta III”, *Biblioteka Warszawska* 60, t. 3 (1900): 197–215, 430–464.
- Biliński, Piotr. „Spór Władysława Konopczyńskiego z Szymonem Askenazym”. W *Władysław Konopczyński jako badacz dziejów XVIII wieku*, red. Zofia Zielińska, Wojciech Kriegseisen, 191–217. Warszawa: Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk; Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, 2014.
- Biliński, Piotr. *Władysław Konopczyński 1880–1952. Człowiek i dzieło*. Kraków: Ośrodek Myśli Polityczne, 2017.
- Biliński, Piotr, Zofia Zielińska. „Emanuel Rostworowski – droga na historiograficzny Olimp”. W *W kręgu badaczy dziejów politycznych XVIII wieku. Józef Feldman – Emanuel Rostworowski – Jerzy Michalski*, red. Zofia Zielińska, Wojciech Kriegseisen, 19–44. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 2010.

- Burdowicz-Nowicki, Jacek. „Józef Feldman o początkach imperialnej polityki Rosji wobec Polski u zarania XVIII w. – źródła i inspiracje”. W *W kręgu badaczy dziejów politycznych XVIII wieku. Józef Feldman – Emanuel Rostworowski – Jerzy Michalski*, red. Zofia Zielińska, Wojciech Kriegseisen, 11–18. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 2010.
- Burszta, Józef. „Handel magnacki i kupiecki między Sieniawą nad Sanem a Gdańskiem od końca XVII do połowy XVIII wieku”. *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych* 16 (1954): 174–238.
- Charewiczowa, Łucja. „Lwów na przełomie XVII i XVIII wieku”. W *Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr Franciszkowi Bujakowi*, 347–374. Lwów: s.n., 1931.
- Cieślak, Edmund. *Stanisław Leszczyński*. Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1994.
- Drozdowski, Marian, Kazimierz Maliszewski. „Konferencja w Poznaniu o związkach Polski i Saksonii w czasach nowożytnych”. *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych* 49 (1988): 285–290.
- Dygdała, Jerzy. „Epoka saska w ujęciu Jerzego Michalskiego”. W *W kręgu badaczy dziejów politycznych XVIII wieku. Józef Feldman – Emanuel Rostworowski – Jerzy Michalski*, red. Zofia Zielińska, Wojciech Kriegseisen, 67–77. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 2010.
- Gierowski, Józef Andrzej. *Między saskim absolutyzmem z złotą wolnością. Z dziejów wewnętrznych Rzeczypospolitej w latach 1712–1715*. Wrocław: Zakład im. Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1953.
- Gierowski, Józef Andrzej. „Czasy saskie w badaniach Emanuela Rostworowskiego”. *Wiek Oświecenia* 8 (1992): 223–226.
- Handelsman, Marcei. „Zamach stanu Augusta II”. W Marcei Handelsman, *Studia historyczne*, 3–49. Warszawa: E. Wende i Sp., 1911.
- Kamiński, Andrzej. *Konfederacja sandomierska wobec Rosji w okresie poaltranzdadzkim 1706–1709*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich - Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1969.
- Kosińska, Urszula. „Polityka zagraniczna Augusta II w ostatnich latach jego panowania. Rozważania nad książką Emanuela Rostworowskiego *O polską koronę*”. W *W kręgu badaczy dziejów politycznych XVIII wieku. Józef Feldman – Emanuel Rostworowski – Jerzy Michalski*, red. Zofia Zielińska, Wojciech Kriegseisen, 45–56. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 2010.
- Listy Stanisława Konarskiego 1733–1771*, oprac. Juliusz Nowak-Dłużewski. Warszawa: PWN, 1962.
- Maternicki, Jerzy. *Historiografia polska XX wieku*, cz. 1: *Lata 1900–1918*. Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1982.
- Nowak-Dłużewski, Juliusz. *Stanisław Konarski*. Warszawa: Instytut Wydawniczy "Pax", 1951.
- Stanisław Konarski, *Pisma wybrane*, t. 1–2, oprac. Juliusz Nowak-Dłużewski. Warszawa: PIW, 1955.
- Olszewski, Henryk. *Doktryny prawno-ustrojowe czasów saskich (1697–1740)*. Warszawa: PWN, 1961.
- Perłakowski, Adam. „Dwór królewski w Rzeczypospolitej polsko-litewskiej w epoce panowanie Wettinów. Opinie polskiej historiografii”. *Kronika Zamkowa*, seria nowa, t. 2, 68 (2015): 165–199.
- Poraziński, Jarosław. „Profesor Jacek Staszewski – historyk i uczoney. Jubileuszowe refleksje”. W *Między Zachodem a Wschodem*, t. II: *Studia ku czci Profesora Jacka Staszewskiego*, red. Jarosław Dumanowski i inni, 7–14. Toruń: Adam Marszałek, 2003.

- Porazinski, Jarosław. „Profesor Jacek Staszewski. Nauczyciel i mistrz (1933–2013)”. *Klio* 25, z. 2 (2013): 1–8.
- Prochaska, Antoni. „Konfederacja Tarnogrodzka”. *Przewodnik Naukowy i Literacki* 63 (1917): 50–61, 140–154, 239–256, 353–367, 430–454, 521–548, 638–657, 756–768, 837–848, 934–942, 1030–1040.
- Rostworowski, Emanuel. „Jeszcze o ślubie Marii Leszczyńskiej i polskiej koronie”. W Emanuel Rostworowski, *Legends i fakty XVIII w.*, 9–65. Warszawa: PWN, 1965.
- Rutkowski, Tadeusz Paweł. *Nauki historyczne w Polsce 1944–1970. Zagadnienia polityczne i organizacyjne*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2007.
- Skibiński, Mieczysław. *Europa a Polska w dobie wojny o sukcesję austriacką w latach 1740–1745*, t. 1. Kraków: Akademia Umiejętności, 1913.
- Staszewski, Jacek. „Pomysły reformatorskie czasów Augusta II”. *Kwartalnik Historyczny* 82, nr 4 (1975): 736–765.
- Staszewski, Jacek. *Stosunki Augusta II z kurią rzymską w latach 1704–1706 (Misja rzymska)*. Toruń: PWN, 1965.
- Zielińska, Zofia. „Mieczysław Skibiński (1874–1956), historyk”. W *Polski słownik biograficzny*, t. 38, 138–139. Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1997–1998.
- Zielińska, Zofia. *Studia z dziejów stosunków polsko-rosyjskich w XVIII wieku*. Warszawa: "Semper", 2001.
- Zielińska, Zofia. „Temat zastępczy”. Polemika Szymona Askenazego z Władysławem Konopczyńskim”. W *Władysław Konopczyński jako badacz dziejów XVIII wieku*, red. Zofia Zielińska, Wojciech Kriegseisen, 219–247. Warszawa: Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk; Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, 2014.